

Medeltidsmänniskan och kyrkan

Av Anders Frøjmark

Medeltidsmänniskan och kyrkan

Av Anders Fröjmark

Det sägs ofta att i äldre tider stod kyrkan mitt i byn. Med det uttrycket vill man ha sagt något väsentligt om äldre tiders samhällen. Både om deras *funktionssätt* och om deras *värdeskala*.

Uttrycket ger dels en antydning om den centrala och ofrånkomliga plats som de kyrkliga institutionerna intog i det medeltida samhället. Många av de samhällliga institutioner vi idag knappast tänker på som kyrkliga växte en gång fram ur kyrkans verksamhet. Hit hör skolan, som för övrigt förblev en kyrklig angelägenhet även efter att man år 1862 hade skilt mellan kyrklig och borgerlig lokalförvaltning – därför var det till för inte så länge sedan ecklesiastikministern som ansvarade för skolfrågor i regeringen. I kyrkans hägn växte vidare våra institutioner för fattig- och sjukvård en gång fram. Även de politiska institutionerna – riksdag och kommunfullmäktige – har mycket av sina rötter i kyrkliga sammanhang. Den svenska kyrkoprovinsen var ramen för de första verkliga svenska riksmötena, och på sockenplanet uppstod föregångarna till senare tiders organ för lokal självstyrelse.

Socken är den kyrkliga organisationens basenhet. Den är även en territoriell basenhet för vårt samhällsliv överhuvud taget. I och med kommunalförordningarna år 1862 skildes kyrklig och borgerlig förvaltning åt, men sockenindelningen levde kvar som kommunindelning ända fram till kommunsammanslagningarna 1952. Själva den territoriella indelningsprincipen, den som ligger till grund för dagens kommuner och mantalskrivningsorter, är ett kyrkligt arv. Inte så att den skulle ha föreskrivits i Bibeln, men den har sin bakgrund i romerska förvaltningsprinciper som hade upptagits av kyrkan och den

vägen nådde vårt land. Redan i kraft av det arv av administrativ och organisatorisk kompetens som kyrkan förvaltade hade den således förutsättningar att spela en central roll i det medeltida samhällslivet.

Framför allt kunde den dock spela denna roll i kraft av den *värdeskala* som i princip alla människor omfattade. I denna värdeskala stod Gud och allt som hade relation till det gudomliga högst. Om man var en framgångsrik affärsman eller en lysande furste var när allt kom till kritan inte det väsentligaste, nej väsentligast var relationen till Gud. Livet på jorden var inte allt, det fanns en fortsättning som det gällde att förbereda sig för.

I själva verket är detta den inställning som har varit dominerande under större delen av vår historia. Har vi inte det här perspektivet klart för oss behöver vi inte gå många generationer bakåt i tiden förrän vi börjar förlora begreppen om vad människor prioriterade och vilka mål de levde för.

Under 1100-talet kan vi konstatera att kyrkor byggs i ett imponerande tempo runt om i vårt land. Initiativet kom från kungamakten, från lokala stormän eller "storkvinnor", och så småningom alltmer från det vanliga bondesamhället. Landet indelades i ett allt finmaskigare nät av socknar, som till slut kom att innefatta alla människor i riket genom att varje gård och by kom att föras till en bestämd socken. Vi vet inte när denna organisation var helt genomförd, men två faktorer har varit särskilt betydelsefulla:

TIONDEINSTITUTIONEN. De människor som bor på en viss ort fick ett finansiellt ansvar för kyrkans verksamhet, underhåll, kyrkogård, och för avlöningen av sockenprästen. Tiondet etablerades i Sverige under 1100-talet.¹

DET FJÄRDE LATERANKONCILIET, ett allmänt kyrkomöte som hölls i Rom år 1215. Här beslöts bland annat att varje kristen minst en gång per år skulle gå till bikt hos sin sockenpräst. Beslutet följdes upp i lokala stadgor runt om i Europa.

För medeltidens människor var socknen och sockenkyrkan ofrånkomliga replipunkter. Vill vi försöka förstå det medeltida samhället finns det därför goda skäl att ägna tillvaron i den medeltida lokalförsamlingen en stunds reflektion.

Lokalförsamlingen i helg och vardag

För medeltida fromhet tycks det ha varit naturligt att se kyrkan som en plats där människan kunde ställa sig inför Guds ansikte. Gud ville vara hos människorna. Därför hade han en gång låtit sig födas till jorden som ett litet hjälplöst barn. Därför hade han levt ett jordiskt liv. Och därför upprättade han fortfarande mötesplatser – byggnader av sten – där han kom nära de sina, i brödet som prästen höll i sina händer, liksom i martyrernas ben som vid kyrkans invigning hade lagts ned i altarets relikgömma. Martyrerna var Guds särskilda vänner, de levde med honom i hans rike. Ändå fortsatte de att göra gudsríkets gärningar på jorden för dem som vände sig till dem.

Sockenkyrkan var således en plats dit man gick för att möta Gud. Redan som litet barn bars man dit, togs emot av prästen på kyrktrappan och fördes in i kyrkan för att få del av dopets sakrament. Man skulle inte dröja med att låta döpa ett barn. Östgöotalagen, den lag som gällde även för våra bygder, föreskrev att prästen måste prioritera en dopkandidat framför en döende, ty den odöpte har ingenting fått av kristendomen.²

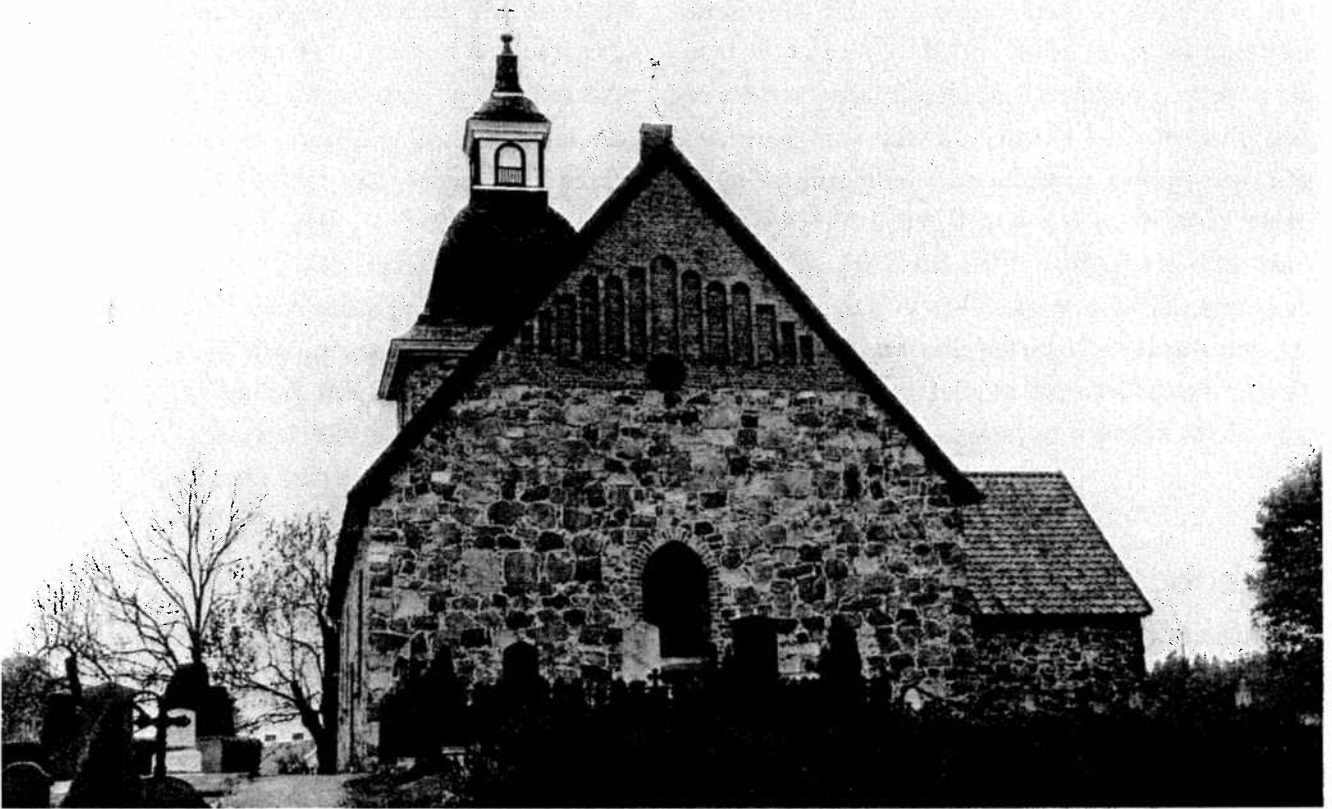
Prästen skulle bo "i kirkiu bole", på prästgården, säger lagen vidare. Han är skyldig att

sjunga i kyrkan ottesång, mäsas och aftonsång, och alla tideböner.³ Prästen var den som dagligen skulle stå inför Guds ögon, som församlingens representant och förebedjare. Med sina tideböner, särskilt otte- och aftonsångerna, markerade med klockklang från kyrkornet eller klockstapeln, inramade han socknens liv i en bestämd rytm. Årets alla tideböner var samlade i en särskild bok, breviariet, med hjälp av vars kalendarium han kunde hålla reda på kyrkans år, och på de särskilda kyrkliga märkesdagar som påverkade hela socknens liv.

När mässan sjöngs eller lästes på sön- och helgdagar skulle socknens befolkning infinna sig, inte bara därför att lagen påbjöd det,⁴ utan för att det var viktigt att få reda på vilka föreskrifter som gällde för kommande vecka. Vissa dagar var fastedagar, andra var vilodagar då arbete var förbjudet. Överträdelser mot dessa bestämmelser var brott som bestraffades.

Församlingen åhörde mässan i kyrkans långhus. Kyrkorummet var svagt upplyst, fyllt av rök och doft från vaxljusen som brann och från rökelsen som användes vid vissa moment i den högtidliga mässan. På väggarna och i taket fanns målningar. I dem anade församlingen återskenet från en annan tillvaro – den himmelska. Kanske var dessa målningar de enda bilder många människor överhuvud taget såg – i kontrast till vår egen tid, där ingen kan undgå att prackas på bilder varthelst vi vänder oss. Också det främmande gudstjänstspråket, latinet, bidrog till att göra gudstjänsten till en händelse som skilde sig markant från vardagen och dess miljöer.

Församlingen var skild från koret – eller sånghuset, som man också sa – genom något slag av altarskrank. Därinnanför stod högaltaret, och där sjöng prästen och hans assistent mässan. Mässans centrala akt markerades av en klocka som ringde, sanctusklockan, påkallande tystnad och uppmärksamhet. Prästen läste nu den tysta bön som omgav själva undret – Kristus närvarande i brödet.

Sockenkyrkan, här representerad av Törnsfalls medeltidskyrka, var en fast punkt i medeltidsmänniskans tillvaro.

Foto KLM.

På söndagarna och på de stora högtidsdagarna var prästen skyldig att predika.⁵ Predikans plats i mässan var dock inte reglerad i mässordningen. Den kan ha följt efter evangelieläsningen, som i så fall först översattes till svenska. Sommartid kanske predikan hölls på kyrkbacken efter mässans slut.

Prästens skyldighet att predika var en del av hans undervisningsskyldighet, som med utgångspunkt i fjärde Laterankonciliet bestämmelser fastslogs i svenska kyrkliga stadgor. Ett minimum var undervisning i Fader vår, Ave Maria och trosbekännelsen, men genom predikan fick församlingen dessutom säkerligen kunskaper om de evangeliska berättelserna och de olika helgonens liv. De medeltida svenska predikningar som har bevarats till vår tid kommer så gott som uteslutande från Vadstena-munkarnas bibliotek, och kan idag studeras

i Uppsala universitetsbibliotek. I boken *Mässa i medeltida socken* (1993), där mässfirandet i den medeltida sockenkyrkan utförligt behandlas, kan man även finna en autentisk svensk 1400-talspredikan avtryckt.⁶

Enligt en gammal och mycket spridd missuppfattning skulle predikan i den medeltida gudstjänsten ha hållits på latin. Regeln var dock att man predikade på folkets språk. Det var meningen att folk skulle förstå vad som sades. Mässans övriga böner, hymner och läsningar var däremot på latin, och förstods säkerligen endast av mycket få människor – även om det väl alltid fastnar *något* om man hör texterna varje vecka. I dessa fall var det inte den intellektuella förståelsen som var det viktiga.

Hur har då missuppfattningen uppkommit att det predikades på latin? Visserligen fanns

det undantag från den regel jag nämnde, exempelvis predikade man på latin vid prästmöten och i andra sammanhang där åhörarna förväntades förstå latin. Det är nog ändå inte detta som är orsaken. Snarare tror jag att det är den protestantiska gudstjänsten som i en mening projiceras tillbaka på medeltiden. Inom protestantismen har nämligen gudstjänst och predikan tenderat att bli om inte synonyma begrepp, så näst intill. Om vi därför får höra att den medeltida gudstjänsten hölls på latin förstås detta lätt som att det predikades på latin. Så var alltså inte fallet.

Kyrkobesök under vintern

På våra breddgrader var det stor skillnad mellan att gå i kyrkan sommartid och att göra det om vintern. På vintern gällde det att vara rejält klädd. Prästen hade gärna päls under mässkläderna. Närmast över pälsen hade han sitt vida vita "superpellicium", ordagrant "överpälsplagg", som under namn av röcklin fortfarande förekommer i liturgiska sammanhang, även om uppvärmningen i kyrkorna numera gör bärandet av päls skäligen överflödigt. I välutrustade kyrkor hade prästen ett varmeklot på altaret där han kunde mjuka upp sina händer.

Långhuset var inte som i senare tider fyllt av bänkar. Runt väggarna fanns vägghasta bänkar för dem som behövde sitta. Kyrkans patroner (kyrkogrundarna och deras ättlingar) och de större bondgårdarna i socknen brukade dessutom låta tillverka och ställa upp egna kyrkbänkar i trä för större bekvämlighet – och för att markera sin status. På det hela taget fanns det i alla händelser gott om utrymme i kyrkan för att röra sig och hålla värmen. Mitt i kyrkan ställdes gärna ett fyrfat med glödande kol. När det var som kallast hände det sannolikt att man ändå övergav kyrkan och firade mässan i prästgården i stället.⁷

Många som ser de stora och djupa medelti-

da dopfontarna, i vilka man kunde sänka ned barnet helt och hållet, oroar sig säkert för dopbarnens öde under vintern, särskilt som dopvattnet inte byttes ut efter att ha invigts vid påskhögtiden. Kanske ser man framför sig hur klockaren hugger upp isen så att prästen kan sänka ned barnet. Det finns dock ingen anledning att tro att de nyfödda barnen utsattes för dylika hemskheter. I stället förvarade man dopvattnet i ett mindre metallkärl som kunde ställas ned i dopfunten, och där gick det lätt att värma upp det till behaglig temperatur med hjälp av stenar, som hettades upp och därefter sänktes ned i vattnet. De så kallade "stenbröd", som fortfarande förvaras i många kyrkor, och till vilka många sägner är knutna, kan i själva verket vara den sista generationen av sådana dopvattensstenar.⁸

Prästens assistenter i mässan

Vi återgår nu till mässan. Prästen assisterades i mässan åtminstone av klockaren. I princip borde denne ha mottagit någon av de lägre kyrkliga vigningarna, företrädesvis till *ostiarius*. Det är dock osäkert huruvida detta verkligen var praxis i svenska landssocknar. Eventuellt hade han gått i skola och lärt sig vissa elementa i latin och sång. Vid prästens sida fanns i mässan ofta också en ministrant, kanske en pojke som prästen fått ögonen på och ville förbereda för prästämbetet.⁹

Klockarens funktioner innefattade i övrigt ansvar för klockorna och deras underhåll, tillsyn av kyrka och skrud och vissa liturgiska uppgifter exempelvis i samband med sockenbud. Genom tiondet hade han en viss ersättning för sina uppgifter.

I större kyrkor var en viktig funktionär *cantor*, som ledde kören, men i de vanliga sockenkyrkorna var sannolikt klockaren både kantor och kör. Det kan dock tänkas att man vid särskilt högtidliga gudstjänster åstadkom en kör

även i de vanliga sockenkyrkorna, om av vanliga sockenbor eller av skolgossar från näraste stad ska jag låta vara osagt. Det är nämligen känt att även vanliga sockenkyrkor i vissa fall har ägt så kallade *gradualen*, liturgiska böcker avsedda för gudstjänstens körpartier.

Botsakramentet

Som jag ovan har nämnt ålåg det alla kristna som – som man sade – "nått förståndets ålder" att minst en gång om året gå till bikt. Detta skulle man göra hos kyrkoherden eller hos någon som denne hade godkänt. I kraft av särskilda privilegier hade även tiggjarbröderna – franciskaner och dominikaner – rätt att höra bikt i socknarna, vilket ökade den enskildes valmöjligheter.

I handhavandet av botsakramentet var en viktig del att syndaren skulle ångra sig. Detta borde ta sig uttryck i att man så långt möjligt sökte gottgöra vad man hade ställt till med. Detta är boten i egentlig mening. Nu var många av de överträdelser människor begick inte av den arten att de kunde gottgöras på ett konkret sätt (såsom man exempelvis kunde göra genom att återlämna något man hade stulit, etc.). Den bot som prästen ålade biktbarnet var därför ofta av mer andlig natur: fastor, böner eller i allvarligare fall vallfärder. Med ledning av medeltida bikthandböcker, där varje överträdelse i princip mötsvaras av sin särskilda botgöring i form av si eller så många dagars fasta eller dylikt, kan man räkna ut att medeltidens människor sannolikt alltid hade ett pensum av botgöring att kämpa med. Botgöringen tänktes även fortsätta efter döden. Detta var den så kallade skärselden, ur vilken människan till sist skulle uppstå ren som ett nyfött barn, och äntligen beredd att möta sin Gud.

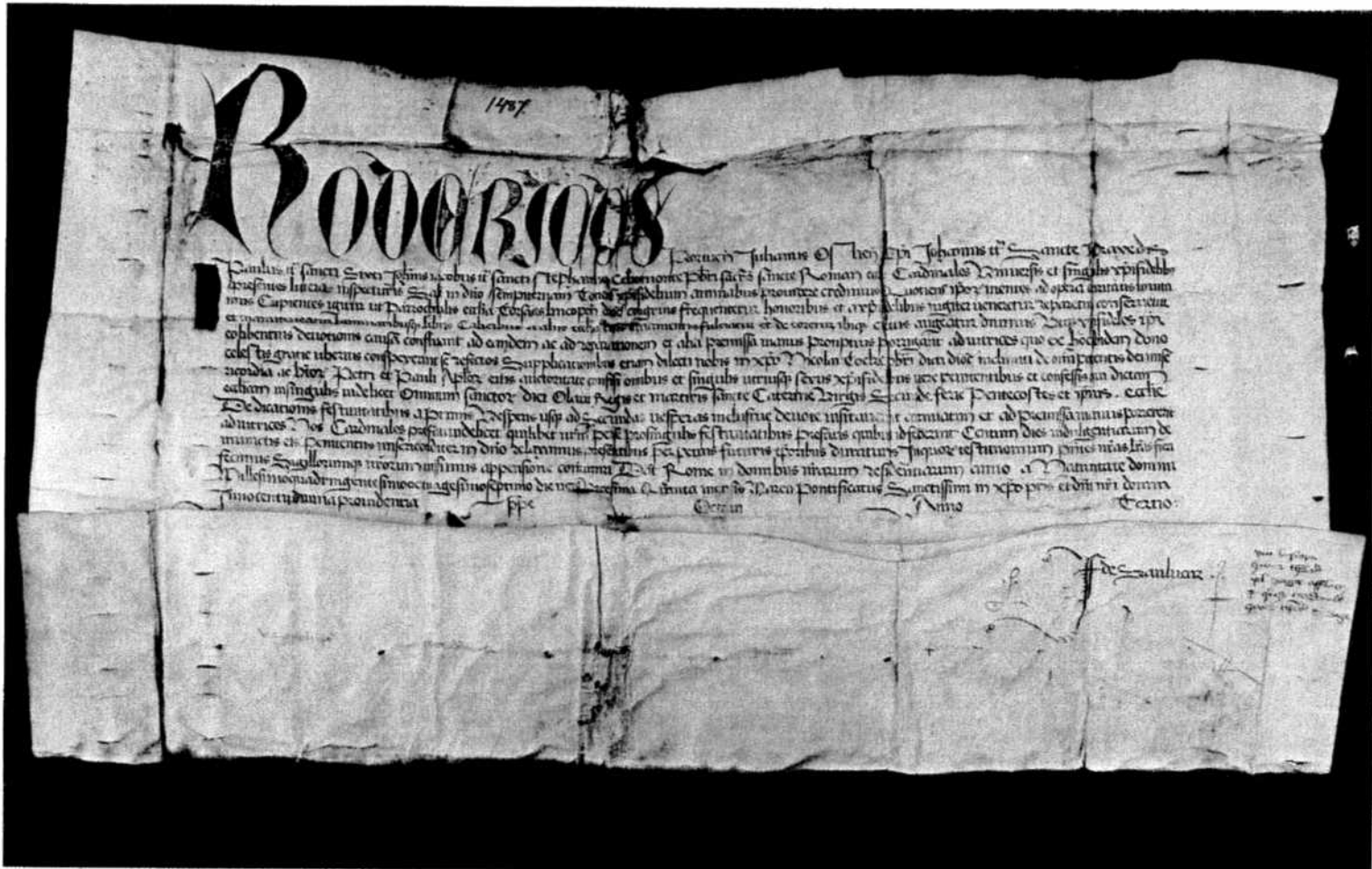
Nu hade sedan gammalt biskopen rätt att lätta på de troendes botgöring, något som på svenska kallades *avlat*. Avlaten, eller indul-

gensen, var en mycket betydelsefull företeelse i det medeltida samhället, särskilt under medeltidens sista århundraden. Den kom nämligen genom särskilda avlats- eller indulgensenbrev att meddelas generellt i utbyte mot vissa goda handlingar. Biskopen kunde exempelvis skriva ut ett avlatsbrev till förmån för någon kyrka i stiftet som var i behov av särskilt stöd. Den som besökte denna kyrka på vissa bestämda dagar, och med arbete eller offergåvor bidrog till dess iståndsättande, meddelades i kraft av avlatsbrevet fyrtio dagars befrielse från botgöring.¹⁰

Med hjälp av avlatsbreven kunde biskopen också slå ett slag för nya gudstjänstbruk, såsom den trefaldiga så kallade angelusbönen – ängelns hälsning till Maria – som bads vid kyrkklockornas klämtning morgon och kväll. Angelusklämtningen kan för övrigt fortfarande höras från vissa gotländska kyrkor.

Det bästa sättet att illustrera vad jag här har sagt torde vara att presentera ett medeltida avlatsbrev, och jag har då valt ut ett brev från Torsås sockenkyrka.¹¹

» Rodericus av Porto, Julianus av Ostia, biskopar, Johannes vid S:ta Praxedis', Paulus vid S:t Sixtus', Johannes Jacobus vid S:t Stefans kyrka på Monte Celio, präster, den allra heligaste romerska kyrkans kardinaler, sänder alla kristtrogna som får se detta brev, evärdlig hälsning i Herren. Så ofta vi inbjuder de kristtrogna till kärleksgärningar tror vi oss sörja för deras själars bästa. Därför, och i åstundan att Torsås sockenkyrka i Linköpings biskopsdöme må med lämpliga hedersbetygelser besökas, och av de kristtrogna samfällt vördas, repareras, bevaras och upprätthållas, samt förses och prydas med ljus, böcker, kalkar och andra kyrkoprydnader, och gudstjänsten där berikas; och för att de kristtrogna desto hellre må strömma dit för gudsdyrkans skull, och desto villigare räcka hjälpsamma händer till hennes reparation och det övriga som ovan har sagts, ju rikligare de där känner sig vederkvickta av

Avlatsbrev för Torsås kyrka, nu i Riksarkivet. Brevet är utfärdat i Rom av fem kardinaler den 25 mars 1487.
Foto Riksarkivet.

denna himmelska nådegåva; och även med hänsyn till vår i Kristus käre Nils Tockes, präst i nämnda biskopsdöme, böner, efterskänker vi, nämnda kardinaler, misskundeligen i Gud, och i tillit till den allsmåktige Gudens barmhärtighet och hans saliga apostlars Petrus' och Paulus' myndighet, nämligen var och en av oss särskilt för var och en av dessa högtider, nämligen Alla helgons, konungen och martyren Olavs och den heliga jungfrun Katarinas dagar, annandag Pingst, och samma kyrkas invigningsdag, för alla kristtrogna oavsett kön, som med sann botfärdighet och efter att ha bekänt sina synder, på en av dessa högtider ifrån den första vespren till och med den andra, årligen fromt besökt nämnda kyrka och till ovannämnda ändamål räckt hjälpsamma hän-

der, etthundra dagar av dem ålagd botgöring, genom detta brev som skall gälla för evigt. Till vittnesbörd om detta har vi låtit skriva detta brev och befallt att det ska stadfästas genom vidhängande av våra sigill. Givet i Rom i våra boningshus år 1487 efter Herrens födelse, den tjugofemte dagen i mars månad, och tredje året av vår i Kristus höghelige fader och herre, herr Innocentius den åttendes, efter Guds försyn påves, pontifikat. »

En vanlig stiftsbiskop kunde utfärda bevis på högst fyrtio dagars avlat, men genom att via ombudet Nils Tocke¹² vända sig till fem romerska kardinaler, vilka var och en kunde lova etthundra dagars avlat, kunde Torsås sockenkyrka skaffa sig ett särskilt värdefullt avlatsbrev. Värdet av detta måste ha vägts mot

de kostnader som var förknippade med att på detta sätt få ett avlatsbrev utskrivet åt sig i Rom.

Det kan här vara befogat med en liten utvikning. I avlatsväsendet låg som vi har sett bland annat en möjlighet för kyrkliga myndigheter att få in medel för förfallna eller skadade kyrkors iståndsättande. I början av 1500-talet kom detta att utnyttjas i tidigare oanad skala för att finansiera den stora byggnadsverksamheten på Peterskyrkan i Rom. Som vi vet kom Martin Luther att i sina 95 teser år 1517 reagera mot den ohöljda kommersialiseringen inom avlatsväsendet vid denna tid, mot att påvligt godkända avlatsförsäljare underminerade församlingsprästernas själavård, och mot att missuppfattningen spreds – mer eller mindre medvetet – att avlaten befriade inte endast från botgöring utan även från synden själv.¹³ Jag vill emellertid här stryka under att den sistnämnda missuppfattningen inte har något stöd i medeltidskyrkans lära om avlaten. Tyvärr går den ännu igen i vissa läroböcker, men vi bör inte föra den vidare.

Biskopen och sockenkyrkan

Socknen var i många avseenden en självstyrande och självförvaltande enhet, men den var också en del av ett större sammanhang. Delar av socknens tionde gick till biskopen och stifts kyrkan, som i sin tur hade vissa förpliktelser gentemot socknen. Biskopen visiterade socknen med en viss regelbundenhet, även om de från biskopssätet mest avlägsna socknarna säkert fick vänta länge mellan besöken. Till biskopens viktigaste uppgifter vid visitationerna hörde konfirmationen ("firmelsen") av socknens unga. Denna akt innebar att biskopen med handpåläggning och krismasmörjelse bekräftade deras dop. Konfirmanderna var vanligen 7–12 år gamla.¹⁴ Visitationerna var också tillfällen då de kyrkliga rättssaker som

hörde under biskopens jurisdiktion kunde avgöras, och invigning eller återinvigning av kyrka eller kyrkogård äga rum.

Stifts kyrkan hade betydelse för sockenkyrkorna också genom att vara centrum för prästutbildningen och genom de årliga prästmöten som församlingsprästerna kallades till. I Linköpings biskopsdöme (till vilket det område som idag är Kalmar län hörde under medeltiden) ägde de sistnämnda rum vid Persmässotid, det vill säga kring den 29 juni.

Död och begravning

En god gärning som ofta nämns i avlatsbreven är att delta i processioner på kyrkogården med förbön för de döda. Medan man ännu levde sökte man så långt möjligt ställa det så att det fanns människor som bad för en efter döden, något som kunde förkorta botgöringen i skärselfelden.

Östgötalagen reglerar prästens skyldigheter vid dödsfall i socknen. Första dagen skulle han viga liket, och första natten skulle han vaka. Underlät han detta var han skyldig till hela tre mark i böter. "Bonden", det vill säga gårdens överhuvud, skulle låta sjunga fyra själamässor: då liket fördes ut, efter sju dagar, efter trettio dagar och efter ett år.¹⁵

Den "normala" döden, den som man önskade för egen och andras del, var under medeltiden en död som inträffade i kretsen av de närmaste, och beledsagad av kyrkliga riter. Som dödsförberedelse skulle man ha hunnit ta emot nattvarden som *viaticum*, färdkost, och därtill smörjelsens sakrament. Man skulle omges av böner.¹⁶ I den medeltida kulten spelade vissa heliga en särskilt stor roll som personer som kunde hjälpa en till en god död. Dit hörde S:ta Gertrud av Nivelles, S:ta Barbara, S:t Kristofer och ärkeängeln Mikael.

Att dö i samband med blodsutgjutelse, och utan tid till förberedelser av det slag jag nyss

nämnde, var däremot en ond död. De som ägnade sig åt krigiska hanteringar äventyrade sina själar, och måste väga upp detta exempelvis genom extra stor generositet gentemot kyrkor och kloster, så att man hade många förebedjare när man dog. Medeltidens uppfattning om den goda döden kan på denna punkt kontrasteras mot vikingatidens, för vilken det snarare var döden i strid som var den goda, eftersträvarsvärda döden.

På medeltidens gravmonument hittar vi ofta uppmaningar till förbön, och uppmaningar till den som stannar vid graven att själv förbereda sig för döden. En lärd Skarakanik lät vid 1400-talets mitt på sin gravhäll i domkyrkan skriva följande: "Vem du än är som går här förbi, stanna, läs och gråt. Jag är vad du ska bli, och jag har varit vad du är. Bed för mig, beder jag!"¹⁷ På en adelsmans gravhäll i Resmo kyrka högg man vid 1200-talets slut in följande rättframma påminnelse om vad som väntar oss alla: "Den som icke vet det, må lägga märke till, var Sigmund Elovsson vilar, lagd som mat åt maskarna. Här ligger Sigmund, vilkens själ vile i frid."¹⁸

Om värdet av förbönen för de döda vittnar också den under medeltiden spridda berättelsen om "de tacksamma döda". Här berättas om en man som hade för vana att be för de döda varje gång han passerade en kyrkogård. Vid ett tillfälle då han själv var förföljd av fiender flydde han in på kyrkogården. De döda visade då sin tacksamhet genom att stiga upp ur sina gravar och driva förföljarna på flykten. Berättelsen illustreras i några uppsvenska kyrkmålningar, bland annat i Rö kyrka.¹⁹

Gillen

En institution som det kan vara på sin plats att säga något om i samband med frågan om döden och dess betydelse är gillena.²⁰

Gillen fanns av flera olika slag, men gemensamt för dem var att medlemmarna en eller flera gånger per år samlades till en fest vid vilken det konsumerades betydande mängder öl, samt att gillesmedlemmar som avlidit följdes av de andra till graven, varefter gillet tillsåg att mässor lästes för dem.

Många gillen stiftades i landsbygdsocknar. De hade ett gilleshus i socknen där man samlades till högtiderna. Både män och kvinnor kunde vara med i dylika sockengillen. När ölet dracks föreskrev stadgarna att tre minnesskålar skulle drickas; till Treenigheten, till Guds moder och till sockenkyrkans skyddspatron.

Sockenprästerna var självskrivna medlemmar i sockengillena – sannolikt skapades dylika gillen ofta på prästernas initiativ, i den mån det inte var de religiösa ordnarna som var organisatorerna. För sockenprästerna var gillena viktiga verktyg för själavården. Inte sällan hade sockengillena broderskapsband med ett kloster eller ett konvent av franciskaner eller dominikaner. Detta gällde exempelvis S:ta Katarinagillet i Bredsättra socken på Öland. Enligt en överenskommelse mellan gillet och franciskanerna i Visby – med vilka man hade goda möjligheter att kommunicera sjövägen via hamnplatsen vid Sikavarp – sjöng de sistnämnda varje år själamässa för detta gille mot en ersättning av fyra mark silver.

Vi ska inte underskatta betydelsen av att det fanns frivilliga sammanslutningar av gillenas typ i medeltidens Sverige. Nyligen har statsvetaren Robert D. Putnam argumenterat för att detta slags organisationer spelar en nyckelroll för uppbyggandet av de nätverk av stabila och förtroendefulla relationer mellan människor, som är nödvändiga för att samhällen ska kunna utvecklas.²¹

(Ovanstående text är en föreläsning vid lärarfortbildningsdag i Kalmar den 18 april 1996.)

Noter

- ¹ Schück 1974.
- ² Östgötalagen, kyrkobalken ("kristenbalken") 6.
- ³ Östgötalagen, kyrkobalken 5.
- ⁴ Östgötalagen, kyrkobalken 20.
- ⁵ Pernler 1993, 111 f.
- ⁶ Bilaga till Pernler 1993, 129 f. Om predikan, se även exempelvis Hedlund 1993 och Andersson 1993.
- ⁷ Detta och föregående stycke bygger i stor utsträckning på muntliga uppgifter från kyrkohistorikern Sven-Erik Pernler, och på uppgifter ur Stolt 1993.
- ⁸ Även detta stycke bygger på muntliga uppgifter från Sven-Erik Pernler. Allmänt om dopet, se Fæhn 1958.
- ⁹ Se Bringéus 1963, Andrén 1965 och Helander 1993, 77.
- ¹⁰ Om avlatsbrev, se Andrén 1975.
- ¹¹ Brevet, som nu finns på Riksarkivet, återges här i översättning från latinet. Jag har i stor utsträckning utnyttjat den äldre översättning som har publicerats av Petersson 1977, 18. Jag vill här även framföra ett tack till universitetskansler Carl-Gustaf Andrén i Lund och docent Eva Odelman vid Riksarkivet med vilka jag har haft möjlighet att diskutera översättningen.
- ¹² Rörande denne, se Olsson 1947–80 2, 22; 3, 181.
- ¹³ Luther 1946 (1517).
- ¹⁴ Se härom Andrén 1957.
- ¹⁵ Östgötalagen, kyrkobalken 7.
- ¹⁶ Se härom Nilsson 1987.
- ¹⁷ Gardell 1945–46 1, 382. Originaltexten är på latin, och kraftigt förkortad. Denna gravvers var så vanligt förekommande att den i stort sett bara behövde antydast på gravhällen.
- ¹⁸ Gardell 1945–46 1, 192 f.; Boström 1988, 123–25.
- ¹⁹ Se Nilsén 1986, 417 m. hänv.

²⁰ Se härom Pernler 1986.

²¹ Robert D. Putnam, *Den fungerande demokratin: Medborgarandans rötter i Italien* 1996 (1992). Jag bygger här på Johannes Åmans referat i *Dagens Nyheter* 2/4 1996. De senmedeltida svenska landsbygdsgillenas samhällsliga funktion diskuteras av Reinholdsson 1993.

Referensförteckning

Andersson, Roger. 1993. *Postillor och predikan: En medeltida texttradition i filologisk och funktionell belysning*. Sällskapet Runica et Mediævalia: Scripta minora 1. Stockholm.

Andrén, Carl-Gustaf. 1957. *Konfirmationen i Sverige under medeltid och reformationstid*. Bibliotheca theologiae practicae 1. Lund.

Andrén, Carl-Gustaf. 1965. "Liturgiska funktionärer." *KLNM* 10, 610–16.

Andrén, Carl-Gustaf. 1975. "De medeltida avlatsbrevens – instrument för kyrkans verksamhet." *Investigatio memoriae patrum: Libellus in honorem Kauko Pirinen*, ed. Pentti Laasonen. (Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 93), 201–21. Helsinki.

Boström, Ragnhild. 1988. *Resmo kyrka: Algutsrums härad, Öland*. Sveriges kyrkor 203. Stockholm.

Bringéus, Nils-Arvid. 1963. "Klockare: Sverige." *KLNM* 8, 511–13.

Fæhn, Helge. 1958. "Dåp." *KLNM* 3, 413–18.

Gardell, Sölve. 1945–46. *Gravmonument från Sveriges medeltid. (Monuments sépulcraux du Moyen-Age en Suède)* 1–2. 2. uppl. Stockholm.

Hedlund, Monica. 1993. "Vadstenapredikanter om Birgitta." *Heliga Birgitta – budskapet och förebilden: Föredrag vid jubileumssymposiet i Vadstena 3–7 oktober 1991*, red. Alf Härdelin & Mereth Lindgren. (Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien: Konferenser 28), 311–27. Stockholm.

Helander, Sven. 1993. "Mässans liturgi." *Mässa i medeltida socken: En studiebok*, av Sven Helander,

- Sven-Erik Pernler, Anders Piltz och Bengt Stolt, 55–99. Skellefteå.
- KLNM = *Kulturbistoriskt lexikon för nordisk medeltid: Från vikingatid till reformationstid* 1–22. Malmö 1956–78.
- Luther, Martin. 1946 (1517). *De 95 teserna om avlatens innebörd*. Översättning från latinet. Stockholm.
- Nilsén, Anna. 1986. *Program och funktion i senmedeltida kalkmåleri: Kyrkmålningar i Mälardalskapen och Finland 1400–1534*. Stockholm.
- Nilsson, Bertil. 1987. "Död och begravning: Begravningskicket i Norden." *Tanke och tro: Aspekter på medeltidens tankevärld och fromhetsliv*, red. Olle Ferm & Göran Tegnér. (Studier till det medeltida Sverige 3), 133–50. Stockholm.
- Olsson, Bror. 1947–80. *Kalmar stifts herdaminne: Det gamla kalmarstiftets klerus från äldsta tider till våra dagar* 1–5. Kalmar.
- Pernler, Sven-Erik. 1986. "S:ta Katarina-gillet i Björke." *Gotländskt arkiv* 58, 67–92.
- Pernler, Sven-Erik. 1993. "En mässa för folket? Om lekmännen i sockenkyrkans gudstjänstliv under senmedeltiden." *Mässa i medeltida socken: En studiebok*, av Sven Helander, Sven-Erik Pernler, Anders Piltz och Bengt Stolt, 101–34. Skellefteå.
- Petersson, Folke. 1977. *Kyrkor i Torsås*. [Tryckt i Växjö.]
- Reinholdsson, Peter. 1993. "Landsbygdsgillen – en förabsolutistisk organisationsform." *Historisk tidskrift* 113, 365–408.
- Schück, Herman. 1974. "Tiend: Sverige." *KLNM* 18, 295–99.
- Stolt, Bengt. 1993. "Kyrkorum och kyrkoskrud." *Mässa i medeltida socken: En studiebok*, av Sven Helander, Sven-Erik Pernler, Anders Piltz och Bengt Stolt, 136–67. Skellefteå.